

**УКРАЇНСЬКЕ ПОРІВНЯЛЬНЕ ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО 20-х РОКІВ:
МІЖ РЕЛІКТАМИ ПОЗИТИВІСТСЬКИХ УЯВЛЕНЬ
І ТИПОЛОГІЄЮ**

ЛЮДМИЛА ГРИЦИК

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ – Україна

**UKRAIŃSKIE LITERATUROZNAWSTWO PORÓWNAWCZE
LAT 20. XX WIEKU: MIĘDZY RELIKTAMI POZYTYWISTYCZNYCH
WYOBRAŻEŃ I TYPOLOGIĄ**

LUDMYŁA HRYCYK

Narodowy Uniwersytet im. Tarasa Szewczenki w Kijowie, Kijów – Ukraina

STRESZCZENIE. Autorka w oparciu o prace O. Kolessy, P. Fylypovycza oraz A. Krymskiego prezentuje główne tendencje rozwoju literaturoznawstwa porównawczego w latach dwudziestych XX wieku. Wspomniani autorzy prezentowali różne kierunki i metody studiów komparatystycznych. Najważniejsze z nich stały się punktem wyjścia dla rozwoju tej dyscypliny literaturoznawczej w XX wieku.

**UKRAINIAN COMPARATIVE LITERATURE IN 1920S:
BETWEEN THE RELICTS OF POSITIVISTIC IDEAS AND TYPOLOGY**

LJUDMYLA GRYCYK

Kyiv National Taras Shevchenko University, Kyiv – Ukraine

ABSTRACT. In the article on the basis of the researches by Kolessa, Fylypovych and Krymskyj the main trends in the development of comparative literature in the 1920s are examined. Those scientists represent different directions and methods of comparative literature. The most important of them have contributed to the development of this literary discipline in the 20th century.

Міркуючи над питанням, що таке література та які її ознаки, відомий польський компаративіст Е. Касперський назвав „чинники”/ „сфери”, що визначають і диференціюють її розуміння: „Воно виростає з внутрішньо змінного змісту та із взаємної історичної конфігурації, яка, своєю чергою, породжує й санкціонує певні теоретичні перспективи”¹. З цього погляду (Е. Касперський розвиває свої спостереження і в наступних працях²) особливий інтерес становлять „ситуації співпраці” та „боротьби” різних теорій, „уні-

¹ Е. К а с п е р с ь к и й, *Література. Теорія. Методологія*, [в:] *Література. Теорія. Методологія*, упоряд. і наук. редакція Д. Уліцької, переклад з польської С. Яковенка, Київ 2006, с. 9.

² Е. S z c z e s n a, Е. К а с п е р с к и (red.), *Komparatystyka dzisiaj*, t. 1, Kraków 2010, s. 13–29.

версальної й нормативної” методологій, часткової й „локальної”, ефективності методів, які спостерігаємо і в українському порівняльному літературознавстві 20-х років, зокрема у працях П. Филиповича, О. Колесси, А. Кримського. Вибір постатей і праць для аналізу не випадковий, оскільки саме в них проявлені найхарактерніші риси української компаративістики – „перехрестя думок”, відмінності, „спільна мова” тощо. Тут можна назвати і наукові висліди інших учених (як-от, раннього О. Білецького, Л. Білецького), які у визначеному часовому полі так чи інакше поглиблювали/утверджували межі та перспективи порівняльних досліджень, але ми в основному зупинимося на вищезгаданих авторах.

20-ті роки в українському порівняльному літературознавстві відзначені експериментами, апробацією різних підходів. При численних зауваженнях й уточненнях, що стосувалися більшої чи меншої його прихильності до історії і теорії літератури, воно активно розвивалося в напрямку нової поетики. Згідно з тим, як вона уявлялася О. Веселовському:

новим і цілісним, що відповідало... потребам знань, які викликали порівняльно-історичну граматику і порівняльну міфологію... метод нової поетики, – наголошував компаративіст, – буде порівняльний³.

І хоч, на перший погляд, дослідження О. Веселовського продовжували лінію порівняльного вивчення різних літератур, акцентуючи традиційно на зв'язках, запозиченнях, міграції, їх впливові на художні явища в літературі-реципієнті, викладені в них положення привертали увагу багатьох українських дослідників: О. Котляревського, М. Драгоманова, І. Франка, М. Дашкевича, М. Грушевського та ін. З погляду нових літературознавчих концепцій осмислюється т.зв. теорія „зустрічних хвиль” ученого, вибудовані ним „типологічні моделі поетичних форм і формул”. Позитивістська фаза компаративістики, надаючи пріоритетного значення вивченню контактено-генетичних форм, зв'язків та впливів, актуалізувала відповідні методичні прийоми дослідження. Чимало висновків, зокрема й тих, що стосувалися „самозародження” (мотивів, сюжетів тощо), процесів міграції, запозичень, трансформації, вибудовувалися в основному на матеріалі фольклору, давніх періодів розвитку словесності. Це стосувалося тих праць, автори яких (від М. Максимовича – до Д. Овсянико-Куликовського, І. Франка) намагалися урізноманітнити власні підходи до порівняльного вивчення шляхом застосування напрацьованих іншими галузями знання: фольклористикою, історією, біологією, релігієзнавством, психологією тощо⁴. У вислідах О. Веселовського важливе місце зайняла історія літератури

³ А. Веселовский, *Избранное: историческая поэтика*, Москва 2006, с. 83.

⁴ І. Шайтанов робить такий висновок:

[...] у порівняльно-історичного методу на матеріалі літератури було набагато ближче коріння, ніж порівняльна анатомія чи фізіологія. Цими природничо-науковими аналогіями у вік позитивізму, коли формувалось порівняльне вивчення літератури, не можна ігнорувати, але перебільшувати їх – помилка, яка деформувала не лише перспективу, але й характер компаративістики.

(И. Ш а й т а н о в, *Зачем сравнивать?* [в:] его же, *Компаративистика и/или поэтика*, Москва 2010, с. 26).

(промовистою була назва однієї з перших лекцій вченого 1870 року *Про метод і завдання історії літератури як науки*). Інтерес до неї на початку ХХ століття спонукав до переосмислення висловлених ідей та висновків, у тому числі й тих, що стосувалися вивчення світової літератури. І. Шайтанов, міркуючи над шляхом О. Веселовського-компаративіста, слушно зауважував: „...порівняльний метод дослідження виник разом з основним предметом вивчення і викладання...”⁵.

Розвідки з порівняльного мовознавства, міфології, що помітно „оновлювали філологічні висліди”, стимулювали порівняльне вивчення не тільки історії культури (такими думками ділиться О. Веселовський, перебуваючи в Німеччині)⁶, а й порівняльної історії літератури. Видані раніше, у тому числі й перекладні, як-от Жарі де Мансі, були морально застарілі, *Всеобщая история литературы* за редакцією Ф. Корша захоплювала, так само, як і В. Шеррера, але не зупиняла пошуків ученого. Визначений О. Веселовським напрям порівняльного вивчення світової літератури позначився і на дослідженнях українських вчених, передовсім тих, які волею обставин тривалий час працювали на ниві російської науки: М. Стороженка, О. Котляревського, Д. Овсянко-Куликовського. Так, ознайомившись із курсом *Истории всеобщей поэзии* А. Линниченка, О. Котляревський, із часом основоположник славістики в університеті Св. Володимира в Києві, писав: „Народи Сходу зі своєю оригінальною цивілізацією ніяк не можуть відноситися до народів безплідних в літературному відношенні...”⁷. Розробляючи принципи і методи нової науки, де методу порівняльному належатиме провідна роль, О. Котляревський обґрунтовує поєднання в ній двох начал – теоретичного („теорії поезії”) та історико-літературного:

Народність... є стільки само і вроджена... властивість народу, скільки й результат його історії, підсумок усього прожитого; через те справжнє значення і розуміння народності набувається лише шляхом історичним і порівнянням її елементів з подібними основами⁸.

О. Котляревський докладає максимум зусиль, аби введений до історико-філологічних дисциплін курс історії світової літератури не втратив „ідею все-світності”, мав те „сислове навантаження”, яке вкладав у нього О. Веселовський, змінюючи своїми дослідженнями існуючі поняття про закономірності розвитку літератур, та й саму творчість. Новими підходами до вивчення світової літератури були позначені й праці М. Стороженка. Вказуючи на необхідність урізноманітнення методів студювання літератури, вчений наголошує

⁵ И. Ш а й т а н о в, зазнач. праця, с. 24.

⁶ Там само, с. 25.

⁷ А. К о т л я р е в с к и й, *История всеобщей литературы в России*, [в:] его же, *Сочинения в 4-х томах*, т. 2, Санкт-Петербург 1889, с. 223.

⁸ А. К о т л я р е в с к и й, *Рутина в преподавании словесности*, [в:] его же, *Сочинения в 4-х томах*, т. 1, Санкт-Петербург 1889, с. 528.

на перспективності порівняльного методу, „широкій... сфері спостережень”, „різних способах студіювання літератури”⁹, „малих” (національних) і „великих” (наднаціональних) контекстах¹⁰. Пізніше Олексій Веселовський згадував, що обраному шляху дослідника-шекспірознавця М. Стороженко зобов’язаний не лише „строгий методологічний школі”, „інтересові до генези явищ”, які він здобув під час перебування в Англії, Франції, Італії, але й науковій школі Олександра Веселовського¹¹.

Маючи багато спільного, пов’язаного з матеріалом – світовою літературою – і продовжуючи напрям, визначений компаративними студіями О. Веселовського, М. Драгоманова („поруч” із ним як „ідеологом порівняльної теорії” Л. Білецький поставив саме О. Веселовського, „якого вплив на дальший розвиток української науки був такий же великий, як і [...] Драгоманова”)¹², І. Франка, М. Стороженка, українське порівняльне літературознавство початку ХХ ст. переслідувало й низку інших завдань „локальнішого” характеру, але конче важливих для тогочасного українського письменства. Суть їх І. Огієнко виклав у академічній промові на відкритті Українського народного університету в Києві так: „За ХІХ вік література наша зросла і стала врівень з великими світовими літературами”¹³. Завдання вписати її шляхом порівняльного вивчення в широкий контекст „порівняльної або всесвітньої історії літератури” поєднувалося з іншим, висунутим на передній план попереднім періодом, показати українську літературу як „літературу окремого народу” зі своєю історією, художнім досвідом, що у свою чергу, наповнювало порівняльні студії „українським сенсом”, на що не раз вказує і сучасна критика¹⁴. Не менш помітною рисою українських порівняльних студій ставало й нове розуміння творчості, народженої талантом митця, його художніми задумами. На початку ХХ ст. воно було блискуче реалізоване М. Стороженком у порівняльній за характером студії *Спроби вивчення Шекспіра* (1902). Використані тут підходи стали не „самоціллю”, а засобом виявлення творчої оригінальності, своєрідності письменникового художнього стилю¹⁵. Чи не вперше у практиці порівняльного

⁹ Н. С т о р о ж е н к о, *Очерк истории западноевропейской литературы*, Москва 1915, с. ХІІ.

¹⁰ Географічна відстань, – міркує М. Кундера, – віддаляє спостерігача від місцевого контексту і дозволяє йому охопити великий контекст Weltliteratur, єдиний спроможний проявити естетичну цінність роману, тобто невідомі до цього аспекти існування [...].

(М. К у н д е р а, *Занавес*, Санкт-Петербург 2010, с. 58).

¹¹ А. В е с е л о в с к и й, *Из ранних лет*, [в:] *Памяти Н.И. Стороженко*, Москва 1909, с. 56.

¹² Л. Б і л е ц ь к и й, *Основи літературно-наукової критики (Спроба літературно-наукової методології)*, т. 1, кн. 1, Прага 1925, с. 244.

¹³ І. О г і є н к о, *Українська культура*, Київ 1917, с. 26.

¹⁴ В. П о л і щ у к, *Літературознавство Павла Филиповича*, [в:] П. Ф и л и п о в и ч, *Літературознавчі студії. Компаративістика*, Черкаси 2008.

¹⁵ М. А л е к с е в (ред.), *Шекспир и русская культура*, Москва–Ленинград 1965.

вивчення творчості В. Шекспіра М. Стороженко широко залучає контекстуальний зіставний аналіз, який окреслює „віртуальне тло” для досліджуваного предмета і „провадить до типології, [...] вироблення системи типів”, тієї межі, коли те чи інше явище проявляється „у всіх станах і рівнях”¹⁶. Його найменше цікавлять традиційні контактено-генетичні зв’язки, що було властиво позитивістській фазі компаративістики. У полі зору дослідника – літературно-естетичні, історико-літературні особливості епохи, проявлені індивідуальністю В. Шекспіра. На жаль, в осмисленні розвою українського порівняльного літературознавства початку ХХ ст. науковий доробок М. Стороженка лишається майже непоміченим, хоч, як видно з публікацій кінця ХІХ – початку ХХ ст., його докторська дисертація *Роберт Грін. Його життя і творчість*, видана в Москві та Лондоні, так само, як і наукові концепції, сформульовані на іншому літературному матеріалі, викликали неабиякий інтерес у вчених Києва, Харкова, Львова (М. Розанова, М. Ковалевського, М. Гудзія). „За порадою деяких земляків” І. Франко звернувся до Стороженкових нарисів з історії західноєвропейських літератур, задумавши видати їх українською мовою. На жаль, видання, яке побачило світ у Львові 1905 року, упродовж тривалого часу лишалося закритим: імена перекладачів – С. Петлюри та Наталі Романович – були поза зоною доступу, а відтак і солідна праця І. Франка – редактора, автора ґрунтовної бібліографії. Тимчасом міркування М. Стороженка, вираженість у підходах до опрацьовуваного матеріалу (це помітно у багатьох публікаціях) свідчила про те, як непросто робив учений свій вибір: розширюване поле спостережень, зіставлень не раз загрожувало „розмити” власне літературне, художнє, призвести до описовості. Формальний метод наближав до природи художнього слова, але залишав багато непроясненого. Очевидним було, проте, одне: справжнє літературознавче дослідження потребує залежно від матеріалу, його характеру, мети, синтезу різних методик. 1900 року учень М. Стороженка М. Розанов міркуватиме про пріоритети порівняльно-історичного методу у вислідах вченого¹⁷. Сам же М. Стороженко переконуватиме в доцільності естетичної, історичної, порівняльної методик, „їх сполук”, уточнюючи при цьому: „несправедлива тільки претензія кожної з них на виключну перевагу”¹⁸.

Як показує його шекспіріана, автор часто працює „на перетині” проблем: історії, мистецтвознавства, філософії. Це зумовлене його розумінням творчості. „Літературний твір, – мислить М. Стороженко, – явище зложене і має кілька сторін, тим то й критика його не повинна бути односторонньою, але має старатися внести всі боки певного твору”¹⁹. Незважаючи на те, що наукова літе-

¹⁶ В. Будний, М. Ільницький, *Порівняльне літературознавство*, Київ 2008, с. 117.

¹⁷ М. Розанов, *Современное состояние вопроса о методах изучения литературных произведений*, [в:] „Русская мысль” 1900, № 4, с. 178

¹⁸ М. Стороженко, *Нариси з історії західноєвропейських літератур*, Львів 1905, с. ХІІ.

¹⁹ Там само.

ратура і дотепер наполегливо відносить М. Стороженка до представників російської культурно-історичної школи²⁰, а україністику, як свого часу індологію Д. Овсяніко-Куликовського, вважає його „тимчасовим захопленням”, методологічні ідеї вченого, як і напрацювання М. Дашкевича, М. Сумцова „причинилися” (Л. Білецький) до „конкретної праці”, розширивши/змінивши поле бачення національної літератури, в якому були однаково важливі національні традиції й „процес об’європеювання”, „природа, дух і наслідки засвоювання явищ”²¹. Компаративні літературознавчі пріоритети, про які пише, наприклад, В. Поліщук²² стосовно П. Филиповича, були визначені уже наприкінці ХІХ століття. Невипадково, вказуючи на порівняльний метод, застосований у статтях, зібраних у книгу *З новітнього українського письменства*, П. Филипович писав про традицію М. Драгоманова, І. Франка, М. Сумцова, О. Колесси: „[...] гадаю, що ця метода, позначена вже в нас певною традицією, [...] може дати чимало корисного для сучасного українського літературознавства”, і при цьому додавав: „Ще багато різних дослідів треба зробити, щоб дійти до досконалих синтетичних праць”, а в іншому місці зазначає „пожвавлення інтересу до праць О. Веселовського”²³. Г. Костюк назвав це „самохарактеристикою власної методи дослідження П. Филиповича, що стала для критика глибшим і ширшим засобом пізнання природи письменства”, започаткувавши не лише нову добу в українському літературознавстві²⁴, а й у компаративістиці.

Літературно-мистецька ситуація 20-х років, орієнтації національного письменства²⁵ стимулювали порівняльні студії, визначали не лише нові проблеми, а й напрями досліджень, дослідницький матеріал. „Дещо змодернізована порівняльно-історична метода”²⁶, – так відгукнувся Г. Костюк про метод П. Филиповича – з більшою чи меншою мірою активності заявила про себе в студіях учнів і послідовників семінару В. Перетца („все це імена”, – оцінюватиме той же Г. Костюк) і тих учених, які у 20-ті роки активно працювали на українську науку (на 1910 рік П. Филипович називає 25 постатей²⁷). Причому вже у 20-ті роки частина з них, як і в ХІХ столітті, перебуває поза межами України, не пориваючи зв’язку з українською наукою: Д. Чижевський – семінарист Г. Челпанова – В. Зеньківського, славіст, індоєвропеїст, слухач Ф. Кнауера.

²⁰ *Академические школы в русском литературоведении*, Москва 1976, с. 158.

²¹ М. З е р о в, *Ad fonts*, [в:] його ж, *Твори у 2-х т.*, т. 2, Київ 1990, с. 601.

²² В. П о л і щ у к, зазнач. праця, с. 18.

²³ П. Ф и л и п о в и ч, *Література. Статті, розвідки, огляди*, Нью-Йорк–Мельборн 1971, с. 527.

²⁴ Г. К о с т ю к, *Поет-учений. Дещо про поетичну і наукову спадщину Павла Филиповича*, [в:] П. Ф и л и п о в и ч, *Література...*, зазнач. джерело, с. 560.

²⁵ Т. Г у н д о р о в а, *Початок ХХ століття: загальні тенденції художнього розвитку*, [в:] В. Д о н ч и к (ред.), *Історія української літератури ХХ ст.*, кн. 1, Київ 1993, с. 9.

²⁶ Г. К о с т ю к, *Поет-учений. Дещо про поетичну і наукову спадщину Павла Филиповича*, [в:] П. Ф и л и п о в и ч, *Література...*, зазнач. джерело, с. 561.

²⁷ Там само, с. 529.

І. Валявко наводить приклад з інавгураційного виступу Д. Чижевського у Гейдельберзькій АН 1964 року, в якому вчений зізнавався, що „вже 1921 року він склав список запланованих... робіт: з них майже всі були опубліковані чи готові до друку”²⁸. Відтак можна припустити, що витoki вислідів Д. Чижевського про Г. Сковороду та М. Гоголя беруть початок саме звідтіля. Вияви глибинної єдності роздвоєного українського духу, про які стосовно літератури писав І. Дзюба, стосувалися й порівняльного літературознавства. Хоч, так само, як і література, часом мали різну мету, завдання, ідеологічну спрямованість, різні „емоційні знаки”. Найважливішим було те, що перебування в еміграції (Д. Чижевського, Л. Білецького, О. Колесси та ін.) відкривало більші можливості входження в інтелектуальний простір європейської наукової думки – німецької, польської, французької, чеської, що не могло не позначитися на наукових вислідах. Репресивний же тиск в радянській Україні, уніфікація й нівеляція – усе, що відчує на собі українська література уже з кінця 20-х років, знайде себе і в порівняльному літературознавстві, що як і в позитивістській фазі акумулювало свої зусилля на міжлітературних зв’язках та впливах із чітко визначеним „зумовленим ситуацією” ідеологічним завданням.

Рух наукової думки в порівняльному літературознавстві 20-х років був нерівномірний, багато-коли залежав від ситуації, але, все ж, давав підстави міркувати про еволюцію, оновлення. Ще у датованій 1894 роком праці *Шевченко і Міцкевич* О. Колесса обґрунтовує свій вибір – „порівнюючі студії”, їх переваги і перспективи. Л. Білецький, зіставляючи цю працю з порівняльними студіями інших авторів – попередників і сучасників ученого, вважав її „далеко соліднішою”²⁹. Оцінка О. Колесси була скромнішою: він вважав її „оглядовою”, але „виправданою” обраними методами, підходами до матеріалу. Чи не вперше в порівняльних студіях О. Колесса намагається розглянути/оцінити творчість Т. Шевченка не під кутом впливів (західноєвропейських, польських, російських), а з погляду психології творчості. Не заперечуючи значення впливів у принципі, автор головну увагу звертає на мотиви, сюжети Шевченкових творів, „розбір уважніших складових елементів” (наприклад, *Причинна*), образну систему (*Перебендя*), жанрові, композиційні особливості історичних поем, „психічні пружини творчості” тощо, намічаючи тим самим основні рівні майбутніх уже типологічних студій.

Типологічні підходи, які випробував О. Колесса у цій студії³⁰, реалізувалися нерівно, інколи помітні „вагання” між методиками, напрацьованими М. Драгомановим, М. Сумцовим, О. Веселовським (невипадково, наприклад, Л. Білецький нарікає на низку „суперечливих спостережень” О. Колесси, що

²⁸ І. В а л я в к о, *Інтелектуальна біографія Дмитра Чижевського*, [в:] Д. Ч и ж е в - с ь к и й, *Філософські твори у 4-х т.*, т. 1, Київ 2005, с. XIV.

²⁹ Л. Б і л е ц ь к и й, *заснач. праця*, с. 264.

³⁰ О. К о л е с с а, *Шевченко і Міцкевич*, [в:] „Записки Наукового товариства ім. Т.Г. Шевченка у Львові” 1894, т. 3, с. 36–152.

стосувалися *Великого льоуху та Сну*), але сам факт поєднання у студії елементів генетико-контактних і типологічних досліджень, уваги до „ознак літературно-формальних, коли метода опрацювання поетичних творів схилялась у бік порівнювання формальних елементів”³¹, до психологічних процесів творчості „при подібностях спостережуваних явищ” (М. Сумцов) виводили ці висліди на якісно інший рівень. Знаковою для 20-х років стала праця О. Колесси *Гене́за української новітньої повісти*. Передовсім досліджуваним матеріалом – жанр повісти в українській літературі у „взаємоділанні” традицій та новаторства; контекстом – слов’янська і світова повість; осердям студії, її ядром – творчістю родоначальника новітньої повісти Г. Квітки-Основ’яненка. Багатьма моментами – рівнем володіння/опрацювання матеріалу, відсутністю будь-яких натяжок у висновках, послідовністю зіставлень і вибудуваними контекстами – це нетрадиційно східнослов’янський, українсько-російський чи західноєвропейський, а й всі визначені М. Драгомановим „круги” вивчень/зіставлень – до інваріанту повісти у світовій літературі. Услід за М. Драгомановим і М. Сумцовим О. Колесса широко вводить у поле порівняльного вивчення різних „фаз розвою української повісти” матеріал східних літератур: санскритських пуран, візантійської старовинної повісти, орієнтальних – єврейських, арабських, вавилонських, перських, буддійських – мотивів та епізодів у них, тієї „мозаїки різноманітних... джерел”³², що залишали свої сліди прямо чи опосередковано в українських пам’ятках, до яких долучалися західноєвропейські, західнослов’янські, з увагою до переробок і перекладів, „одомашнень”. О. Колесса не раз посилається на міркування М. Сумцова, зокрема його висновки про схожість в пам’ятках різних етносів. Не обійшов увагою й дискусії вченого із М. Драгомановим³³ з приводу думок про „прихильників порівняльного методу” та їх надмірних захоплень запозиченнями, замість спроб обґрунтувати подібне/схоже „спільністю психологічних процесів”.

Наголошуючи на „органічній зв’язі” з творами інших літератур у започаткованій „новій фазі”, О. Колесса найперше акцентує на „особистому талантові обсерватора й мистця”, „силі письменницького таланту”³⁴, оригінальності Г. Квітки-Основ’яненка. Порівняльний („спеціальний”) аналіз допомагає йому прояснити „головні пружини Квітчиної психології творчості”³⁵, визначити „основні групи” повістей, показати їх генезу. І, таким чином, поставити під сумнів „сумарично-загальні оцінки” Квітчиної творчості іншими дослідниками. Так само, як і М. Сумцов, О. Колесса не випускає з поля зору „національної ідеї, яка причинювалась до постання творів”³⁶: „замість тем чужих,

³¹ Л. Б і л е ц ь к и й, зазнач. праця, с. 277.

³² О. К о л е с с а, *Гене́за української новітньої повісти*, Прага 1927, с. 6.

³³ Див.: „Киевская старина” 1886, октябрь, с. 747.

³⁴ О. К о л е с с а, *Гене́за української...*, зазнач. праця, с. 9.

³⁵ Там само, с. 10.

³⁶ Л. Б і л е ц ь к и й, зазнач. праця, с. 255.

дуже часто екстериторіальних... – міркує автор, – впроваджує Квітка теми місцеві, рідні, українські. Звідси впливає й основна різниця в письменницькій методи й творчій техніці³⁷ (прикладом може служити аналіз *Щирої любові*). Виходячи з цього, О. Колесса звертає увагу на тематику, образну систему повістей українського письменника та європейських авторів, акцентуючи на своєрідності творення образів селян, зображенні їх як „зіндивідуалізованих одиниць”, мистецькій техніці, „укладові сюжету”, талантові „великого помічувача”. При тому визнавав, що західноєвропейська повість, її викристалізована у процесі тривалого розвитку форма, „прояви” – „форма і літературна за-краска” сентиментального напрямку не пройшли безслідно для слов’янських літератур в генезі повісті. Тонкими спостереженнями над „літературною технікою”, художніми прийомами відзначені думки О. Колесси над повістями Г. Квітки-Основ’яненка та М. Гоголя. Констатуючи численні аналогії та паралелі у прозі обох письменників (*Конотопська відьма, От тобі скарб, Салдатський портрет – Вій, Сорочинський ярмарок, Вечори...*) (тут О. Колесса ще раз наближається до суджень М. Сумцова), дослідник підсумовує: шукати їх

треба... передусім у знанні й безпосередній обсервації народного життя українських селян..., в загальному під той час... впливові могутньої романтичної поезії, що приймала один із найсильніших своїх допливів із народної поезії..., народної фантастики³⁸.

Вищим проявом таланту О. Колесси – компаративіста-етнолога-психолога, його вміння віднаходити схоже, подібне, але й відмінне (наприклад, у темі села), індивідуальне, є його розмисли над тим, як „вичаровує... із хистом великого живописця яркі, рембрантівським світлом підчеркнені картини життя українського люду”³⁹, чим відрізняються українські типи й характери від створених у прозі європейських авторів Б. Немцовой (*Бабуся*), Ж. Занд (*Чортове болото*), О. Де Бальзака (*Селяни*) та ін. Широкий контекст, у якому постає повість українського письменника (І. Тургенєв, Я. Гвезда, Г. Маха, А. Вайль, Д. Еліот і т.д.), дозволяє говорити про Г. Квітку-Основ’яненка як „першого в європейській літературі творця повісті з народного життя сільського люду”⁴⁰, яка маючи глибші, ніж у європейських літературах, традиції, розвивалася „ширше й буйніше”.

Визначені О. Колессою напрями порівняльних досліджень наявні і в літературознавчих працях П. Филиповича 20-х років, що також дає підстави говорити про особливості й шляхи їх розвитку в Україні. Це стосується матеріалу – класичної та сучасної літератури. Завдань – прагнення показати своєрідність української літератури у зіставленні з іншими, майстерного поєднання генетико-контактних і типологічних студій, пріоритетності типологічних вислідів,

³⁷ О. Колесса, *Генеza української...*, зазнач. праця, с. 8.

³⁸ Там само, с. 18.

³⁹ Там само, с. 21.

⁴⁰ Там само, с. 26.

що пояснюється досвідом роботи в семінарі В. Перетца та увагою семінаристів до різних рівнів тексту. Не називаючи П. Филиповича „одним із фундаторів української компаративістики ХХ ст.”⁴¹, поділяю думку авторів про нього, як „провідного компаративіста”⁴², у наукових вислідах якого визначалися й утверджувалися основні напрями досліджень, головною метою яких було „на широкій порівняльній методи” створити історію літератури, в якій українська зайняла б належне місце. Переваги вивчення літератури у широких контекстах не викликали сумнівів. Відтак до матеріалу російського долучався інший – західнослов’янський, європейський. Цьому сприяли „уроки” історій західноєвропейських літератур – Є. Брауна, О. Веселовського, дослідників, які займалися епохою романтизму (німецького, французького, російського). У таких контекстах П. Филипович осмислює „центральною постать українського письменства ХІХ віку” Т. Шевченка, полемізуючи з О. Третьяком, О. Колесою, В. Щуратом та ін. Висновок, якого доходить дослідник, простежуючи мотиви, поетичні форми, „перехрещення”, впливи, став квінтесенцією всіх наступних компаративних студій 20-х років: „Мені здається, [...] що поволі й обережно засвоювали українські автори нові течії європейського письменства, брали лише те, для чого був свій ґрунт в ту добу [...]”⁴³.

Інша позиція, що викристалізовується у цей час (вона продовжує лінію Перетцового семінару), визначена П. Филиповичем так: „[...] краще окремі спостереження робити, аніж логічно будувати синтезу, що розуміється, як будинок з карт під подувом фактів”⁴⁴. І та, й інша передбачали використання різних порівняльних підходів, які взаємодоповнювали один одного: увага до жанрових утворень, тематики, образної системи, поетичної лексики не послаблювала уваги до явищ контактено-генетичного плану, зовнішніх і внутрішніх зв’язків, їх різновидів, проблем перекладу. Наприклад, Шевченкового оточення, „життєвих вражень”, іншого, „підготовчого”, матеріалу як стимулу до написання – у працях *Європейські письменники в Шевченковій лектурі, Образ Прометея у творах Лесі Українки*, особистих і літературних взаємин (*Шевченко і Гребінка*), питання існування кількох перекладів, виконаних різними авторами, наслідувань, запозичень, традиційних сюжетів та образів (*Шлях Франкової поезії, Історія одного сюжету* та ін.), зв’язків літератури з іншими видами мистецтв. Так, осмислюючи тему землі в українській, російській, французькій літературах, автор підсумовує: „Про «владу землі» вони пишуть з різним освітленням (*Земля* О. Кобилянської), по-різному «бачать» і відчують”.

⁴¹ В. П о л і щ у к, *Літературознавство Павла Филиповича*, [в:] П. Ф и л и п о в и ч, *Літературознавчі студії...*, зазнач. праця; Г. А л е к с а н д р о в а, *Помежів’я (Українське порівняльне літературознавство кінця ХІХ – першої третини ХХ ст.)*, Київ 2009, с. 166.

⁴² В. П о л і щ у к, зазнач. праця, с. 19.

⁴³ П. Ф и л и п о в и ч, *Шевченко і романтизм*, [в:] його ж, *Літературознавчі студії...*, зазнач. джерело, с. 57.

⁴⁴ П. Ф и л и п о в и ч, *До студіювання Шевченка та його доби*, [в:] там само, с. 51.

(Це відчуття відмінності освітлення теми землі і спроб пояснити його кризь призму порівняльної поетики, із врахуванням різних чинників і методологічних підходів цікаво простежити тепер, звернувшись до праць І. Франка – П. Филиповича – Д. Наливайка⁴⁵, аби переконатися в тому, як еволюціонує українське порівняльне літературознавство, наскільки придатними виявилися нові методології для висвітлення типологічно схожого і відмінного, суто національного). П. Филиповича, як і І. Франка, більше цікавлять „способи трактування” тем. Висвітленню таких аспектів у порівняльних студіях сприяли не лише Франкові напрацювання, а й думки, реалізовані у вислідах О. Потєбні, Д. Овсянико-Куликовського, М. Сумцова, В. Антоновича, відзначених увагою до психології творчості, етнопсихології⁴⁶. Цьому сприяло, очевидно, й те, що П. Филипович, так само, як і інші слухачі семінару В. Перетца (С. Маслов, В. Маслов) паралельно відвідував й психологічні семінари проф. Г. Челпанова. При тому, що напрями Филиповичевих досліджень визначалися в основному матеріалом українським, російським, західноєвропейським, а це в працях дослідників уже ставало майже нормою, в них намічались відносно нові вектори. Стосувалося це і зв'язків літератури з іншими видами мистецтв: музикою, образотворчим мистецтвом (наприклад, *Прометей* Пюві де Шаванна, *Муки Прометей* Густина Амборі, *Прометей наших днів* Р. Лоджа та образ Прометей в літературі), проблеми рецепції, читача тощо. Це ті напрями, які вийдуть на передній план у порівняльному літературознавстві нового, третього етапу, коли порівняльно-типологічні студії „зумовлюють... зміни у функціонуванні компаративістики в системі літературознавчих дисциплін”⁴⁷. Разом із тим вони виявили й нереалізовані можливості, про які говорив у статті *Найближчі завдання вивчення історії української літератури* ще 1908 року В. Перетц⁴⁸, торкаючись проблем „матеріалу і методу”. Цю думку він розвинув і в лекціях з методології вивчення історії російської літератури⁴⁹, вибудувавши „наукові моделі” дослідження не лише певного напрямку (наприклад, шевченкознавства), а й історії давньої й нової літератур, і у першу чергу східнослов'янських: „порівняльно-історичний метод, – стверджував учений у ви-

⁴⁵ Д. Наливайко, *Типологія українського реалізму на європейському тлі*, [в:] Д. Наливайко (ред.), *Українська література в системі літератур Європи і Америки (XIX–XX ст.)*, Київ 1997, с. 95–136. Див. також: Н. Овчаренко, *Жанр канадського „роману прерій” і українського роману про землю*, [в:] Д. Наливайко (ред.), *Українська література...*, зазнач. праця, с. 232–262.

⁴⁶ М. Балагурак, *Гене́за етнопсихології в Україні XIX століття: історико-етнологічний аспект*, Львів 2007, с. 137–193.

⁴⁷ Д. Наливайко, *Сучасне порівняльне літературознавство як третій етап наукової компаративістики*, [в:] *Той, хто віродив Могилянку. Зб. на пошану Вяч. Брюховецького*, Київ 2007, с. 408–409.

⁴⁸ Див.: „Записки українського наукового товариства у Києві” 1908, № 1.

⁴⁹ В. Перетц, *Из лекций по методологии истории русской литературы. История изучения. Методы. Источники*, Київ 1914.

данні 1922 року, – має велике значення в історико-літературному аналізі не лише пам'яток старої літератури і словесності [...] завдяки застосуванню його можна остаточно (рос. „осязательно” – Л. Г.) переконатися, яким був процес творчості[...]”⁵⁰. Робота з давньою літературою, уточнить пізніше А. Дмитрієв, визначала дослідницькі прийоми, ставала добрим „вишколом для аналізу нової” літератури⁵¹.

Уже в праці, датованій 1914 роком, яку науковці вважають „безпосередньою попередницею” нарису, а потому і в ньому В. Перетц переконує в перевагах різних дослідницьких методів; у виробленому ним „методологічному комплексі” неабияке значення мало тло/контекст, „допоміжні науки”, досягнення „близьких наук”⁵², завдяки яким з’являється можливість збагатити/розширити „технічні прийоми дослідження”, його „науковий горизонт”. „Подібні вивчення, – підсумовує вчений, – пояснюють такі деталі, яких не можна пояснити, виходячи з літературних джерел”⁵³. Увага до „найсуттєвішої сторони творчості в слові – самого слова, форми творчості...”⁵⁴ – є визначальною. Не випадково в огляді *Українське літературознавство за 10 років революції* П. Филипович не випускає з поля зору й порівняльних студій; більше того, автор пов’язує їх саме зі студіями теоретичними, літературознавчими: „Драгоманов, Франко, Сумцов і Колесса... багато зробили для популяризації порівняльного методу, що до того ж виводить наше письменство з вузьких національних меж”⁵⁵. П. Филипович визначає найбільш актуальні на його погляд проблеми порівняльного вивчення літератур: проблеми українсько-російських взаємин, українська тема в російській літературі, польсько-українське пограниччя, проблеми перекладу, Шевченко в контексті світової літератури та ін., де проявляється чітко виражений інтерес до порівняльної поетики: „тільки через них (формальні досліди – Л. Г.) можна зрозуміти специфіку літературних творів, збудувати наукове літературознавство”⁵⁶. Треба сказати, що більшість цих проблем на різному матеріалі були порушені у працях самого П. Филиповича у 20-ті роки. В них відсутні будь-які сліди європоцентризму, „нетолеранції” (М. Возняк) супроти іншого письменства.

Студії А. Кримського органічно входили в коло інтересів П. Филиповича: монографії і статті А. Кримського він не обминає увагою⁵⁷. Вони змінювали/

⁵⁰ В. П е р е т ц, *Краткий очерк методологии истории русской литературы*, Москва 2010, с. 93.

⁵¹ А. Д м и т р и е в, *К биографии акад. В.Н.Перетца*, [в:] В. П е р е т ц, *Краткий очерк методологии истории русской литературы*, Москва 2010, с. 33.

⁵² В. П е р е т ц, *Краткий очерк методологии...*, зазнач. праця, с. 99.

⁵³ Там само, с. 107.

⁵⁴ Там само, с. 164.

⁵⁵ П. Ф и л и п о в и ч, *Літературно-критичні статті*, Київ 1991, с. 260.

⁵⁶ Там само, с. 258.

⁵⁷ Там само, с. 259.

урізноманітнювали й порівняльне літературознавство як один із перспективних напрямів досліджень, що у другій половині 20-х років у зв'язку з ускладненням літературного життя, естетичною боротьбою, дискусіями про шляхи розвитку літератури⁵⁸ було вкрай важливо. Це постійно підтверджував і сам П. Филипович: „Порівняльні студії, – переконував він, – поширюють також наш обрій, виводячи українське письменство з вузьких національних меж і з'єднуючи його з творчістю інших народів”⁵⁹. Дискусійний, часом гострополемічний характер думок з приводу оновлення національної літератури, її зв'язків з європейською, „модерної художньої свідомості”, експериментів „художньої практики”, „теоретичних вимог” позначився і на порівняльних студіях, визначених проблемах, досліджуваному матеріалові⁶⁰. Поряд із традиційними – російським, польським, західноєвропейським, греко-римською античністю – в поле вивчень усе частіше потрапляє „східний” матеріал. Спричиненість інтересу до Сходу була обґрунтована ще 1919 року А. Кримським у *Пояснючій записці до проекту організації історично-філологічного відділу Української Академії Наук*:

[...]перед українською наукою, – підкреслював учений, – стоїть ціла низка всеможливих питань і завдань, що чекають свого [...] розв'язання. Іраністика, тюркологія, [...] арабістика, – без отих трьох наук усестороння, не однобічна історія українства неможлива: без них будуть неминучі зияючі лакуни в самому-таки українознавстві⁶¹.

Пізніше, повертаючись до цього періоду в історії українського літературознавства, зокрема його „східного” вектора, Ю. Шевельов констатував:

Сходознавчий рух двадцятих років [...] (Кримський та Хвильовий – його полюси) не був випадковістю. Зв'язки з Туреччиною, Іраном, Японією, Грузією, Вірменією не були ні грою, ні помилкою [...] Це знав Хвильовий. Це відчувала Гриневичева⁶².

Означений напрям досліджень стимулював появу серії фундаментальних досліджень⁶³, у тому числі й самого А. Кримського. Зміст значної частини орієнтальних вислідів був визначений його українознавчими інтересами. Про це він писав і в листах до П. Житецького, і до І. Франка та Г. Крачковського. Як правило, такого характеру робота сприяла рецепції східних пам'яток

⁵⁸ Див.: І. Д з ю б а, *Літературно-мистецьке життя (10–30-ті роки ХХ ст.)*, [в:] його ж, *З криниці літ*, т. 1, Київ 2006, с. 210.

⁵⁹ П. Ф и л и п о в и ч, *З новітнього українського письменства*, Київ 1929, с. 3.

⁶⁰ Як і в тогочасній українській літературі, у науці можлива „ефективна сполучна ланка” (І. Дзюба) з еміграційною українською була блокована, а відтак мало впливала на розвиток компаративістики.

⁶¹ „Записки історично-філологічного відділу Української Академії наук”, Київ 1919, част[ина] офіційна, кн. 1, с. ІХ.

⁶² Ю. Ш е р е х, *Друга черга*, Київ 1978, с. 372.

⁶³ Див., наприклад, А. К о в а л і в с ь к и й (ред.), *Систематичний покажчик до журналу „Східний світ” – „Червоний світ” (1927–1931)*, [в:] „Східний світ” 1993, № 1, с. 146–168.

українською літературою: продовжуючи таким чином лінію позитивістських, контактологічних студій, вона формувала принципи перекладу з віддалених мов тощо. Проте поява 1924 року праці А. Кримського *Хафиз та його пісні (бл. 1300–1389) в його рідній Персії XIV в. та новій Європі*⁶⁴ засвідчила нові якості порівняльних студій ученого. Ними автор виходить за межі традиційного матеріалу, але вироблена українським порівняльним літературознавством модель, особливо Драгоманівська, – дослідження в колі вузькому – перській і персомовній літературі, далі широкому – літератури тюркомовні, турецька зокрема, які розвивалися і під впливом перської, арабомовні, літератури Північної Індії (Е.Х. Дехлеві) і т.д. – пізнавана. Новим є те, що автор порівняно менше уваги приділяє тематичному аспектові творчості Хафиза. Він у газелі більш-менш визначений. Найбільший інтерес становить естетична складова, те, що кожного автора газелі – від Рудакі до Хафиза – робить індивідуальністю зі своїм баченням можливостей і завдань творчості, експериментуванням у просторі, обмеженому рамками газелі. Причому, автор змушений не раз балансувати, враховуючи різні чинники – історичні, географічні, релігійні, мовні, історико-літературні, що уможлиблювали поєднання контактено-генетичних і типологічних підходів. Зіставно-типологічні підходи дослідження ще тільки намічалися в історико-літературному нарисі *Тисяча і одна ніч*⁶⁵, з акцентом на „естетичній стороні... відомої збірки”⁶⁶, „справі взагалі дуже суб’єктивній”⁶⁷, на образній системі східних казок, схожостях і відмінностях, жанрових особливостях усіх трьох пластів книги (індо-перського, багдадського й каїрського), – А. Кримський зазначає, що його праця „є тільки спроба”⁶⁸, – домінували контактено-генетичні, досліджуючи які, автор міркує зокрема, про авторство книги, процес її складання тощо.

У праці 1924 року *Хафиз та його пісні...* стали визначальними інші. Це була система типологічних підходів, націлених на вивчення газелі, її „пізнавальне випробування” в різних парадигмах. З-поміж інших особливостей А. Кримський особливу увагу приділяє формально-змістовій. Простежуючи шестивіковий період розвитку газелі в персомовному світі – від Рудакі, Румі, Хакані, Нізамі до Сааді, – вказуючи на багато схожостей в образній системі, в окремих бейтах, автор приходить до висновку, що „незрівняним, недосяжним зразком поетичної елегантності”⁶⁹ була для Хафиза поезія Нізамі, який

⁶⁴ „Збірник історико-філологічного відділу УАН” 1924, № 9, с. 1–204.

⁶⁵ А. К р и м с к и й, *Исследование о 1001 ночи, ее составе, возникновении и развитии И. Эструпа со вступительным историко-литературным очерком А. Крымского*, Москва 1904.

⁶⁶ Там само, с. VII.

⁶⁷ Там само, с. VIII.

⁶⁸ Там само, с. V.

⁶⁹ А. К р и м с к и й, *Хафиз та його пісні...*, [в:] „Збірник історико-філологічного відділу УАН”, Київ 1924, № 9, с. 18.

витворив по суті новий тип газелі – моновірш. Інша думка, яку висновує А. Кримський, увиразнюючи концептуальну постать поета на тлі „шести віків слави” (М. Занд) в історії літератур Сходу викладена так:

[...] своїм змістом поетична Хафизова творчість ані чим не одрізняється од поетичної творчості його попередників, і головна її ознака тільки та, що художнього таланту в Хафиза мабуть чи не більше⁷⁰.

Це було сходознавче дослідження, в якому „типологізуючий” та „індивідуалізуючий” (за М. Ільницьким) аспекти типологічного методу знайшли своє застосування, започаткувавши серію якісно нових порівняльних досліджень. Вироблена модель спрацювала пізніше і в незавершеній праці А. Кримського про Нізамі.

Виходячи із названих „промовистих” праць (цей ряд можна було б поглибити студіями М. Возняка, М. Грушевського, М. Драй-Хмари, О. Бургардта, Л. Білецького) робимо висновок: подібно до того, як, готуючи читача до сприйняття європейського мистецтва, „пізні народництва”, що показують історики літератури, „виступило проміжною ланкою між «старою» та «ноюю» літературними школами”⁷¹, українське порівняльне літературознавство 20-х років поєднувало різні тенденції. Ті, що продовжували розвиток по лінії історії літератури („суто каузальні”, за Д. Наливайком) і ті, що наближали його до теорії, формуючи засади нової компаративістики, з новою/іншою стратегією. Ситуації, на які вказував Е. Касперський⁷² (від узгодження, співпраці – до протистояння, конфліктів), сприяли переглядові позитивістських методик, відпрацюванню й утвердженню типологічних. На жаль, уже в кінці 20-х років відомі, ненаукові обставини різко змінюють характер порівняльного літературознавства і впродовж кількох десятиріч деформують його розвиток.

⁷⁰ Там само, с. 33.

⁷¹ Т. Г у н д о р о в а, зазнач. праця, с. 23.

⁷² Е. К а с п е р с ь к и й, *Література. Теорія. Методологія*, [в:] *Література. Теорія...*, зазнач. джерело, с. 9.